

NAMŲ ŪKIŲ TAUPYMO PENSIJAI ELGSENA: PASAULINIŲ TYRIMŲ IR TEORINIŲ PERSPEKTYVŲ APŽVALGA

Inga Blažienė

Vilniaus universitetas

Anotacija

Straipsnyje apžvelgti pasaulyje atliekami namų ūkių taupymo pensijai elgsenos tyrimai ir apsvaistytas optimalios mokslinio tyrimo „Lietuvos namų ūkių taupymo pensijai senėjančioje visuomenėje elgsena“ metodologijos pasirinkimas. Apžvelgiamos teorinės žmonių taupymo elgseną aiškinančios išvalgos. Tradicinis ekonomistų požiūris į žmogų ekonominiu aspektu lyginamas su elgsenos ekonomistų teorine perspektyva. Apžvelgiami JAV, Vokietijoje, JK ir kitose šalyse atlikti tyrimai, atskleidžiant jų tikslus, metodologiją, pagrindines išvadas. Pateikiamos rekomendacijos dėl Lietuvos taupymo elgsenos mokslinio tyrimo metodologijos, siūlant atlikti Lietuvos namų ūkių finansinės elgsenos ir vartojimo tyrimo duomenų analizę bei remiantis elgsenos ekonomistų prielaidomis pateikti rekomendacijas, kaip skatinti žmones taupyti pensijai.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: namų ūkis, elgsenos ekonomika, gyvenimo ciklo teorija, taupymo elgsena, senėjanti visuomenė, pensijų fondai, taupymo priemonės, „stumtelėjimas“, metodologija.

Abstract

The aim of the paper is to review the global research on household saving behaviour, to review the scientific literature, and to consider the selection of the optimal research methodology for the thesis ‘Lithuanian Households’ Saving Behaviour for Retirement in an Ageing Society’. The paper reviews the main theoretical perspectives defining household behaviour and the methodological approaches of research conducted in the USA, Germany, Japan, the UK and Scandinavian countries. The traditional approach of economists to the human being in the economy is compared with the theoretical perspective of behavioural economists. The article presents recommendations for the methodology of research in Lithuania, by proposing to analyse the data from the Household Finance and Consumption Survey, and, based on the assumptions of behavioural economists, to provide recommendations to help people save more for retirement.

KEYWORDS: household, behavioural economics, life-cycle theory, saving behaviour, ageing society, pension funds, saving means, nudge, methodology.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/tbb.v84i1.2139>

Įvadas

Lietuvoje tiek gyventojų taupymo pensijai elgsena, tiek jų nuostatos, požiūris ir informuotumas apie taupymo pensijai priemones, galimybes bei taupymo svarbą ateities vartojimo aspektu mažai tyrinėtas. Tad svarbu išsamiau susipažinti su tarptautiniais tyrimais ir apžvelgti kitų šalių patirtį analizuojant namų ūkių taupymo pensijai patirtį. Pasaulyje atliekamuose namų ūkių tyrimuose taikoma įvairi metodologija, pasirenkami skirtingi tyrimų metodai. Kadangi Lietuvoje tyrimų, kurie analizuotų elgseną šiuo požiūriu, trūksta, pasaulinės patirties apžvalga – svarbus

pirminis etapas, rengiant mokslinio tyrimo programą ir renkantis tyrimo metodologiją Lietuvai. Straipsnyje aptariamos pagrindinės namų ūkių elgseną apibrėžiančios teorinės perspektyvos, pateikiama JAV, Vokietijoje, Japonijoje, JK ir kitose šalyse atliekamų tyrimų apžvalga.

Lietuvos namų ūkių taupymo elgsenos problematika susijusi su visuomenės demografinės raidos pokyčiais, pagyvenusių žmonių gerove ir socialine politika. Ekonominiai tyrimai ir apskritai ekonomikos mokslas tvirtina, kad taupyti svarbu ne tik makroekonominiu požiūriu, taupymas – reikšmingas ir pačių namų ūkių gerovės rodiklis, lemiantis vartojimo ateityje galimybes. O ilgalaikis taupymas pensijai žmonėms svarbus kaip reikšmingas papildomas gerovės šaltinis senatvėje šalia viešųjų socialinių programų. Taupyti pensijai ypač aktualu senėjančiose visuomenėse, nesitikint, kad viešųjų pensijų sistemos bus tinkamai pritaikytos ir užtikrins buvusį pensininkų kartų gyvenimo lygį. Prognozuojama, kad 2030 metais Vakarų Europos šalyse daugiau nei 50 proc. gyventojų bus vyresni kaip 50 metų, 25 proc. – vyresni kaip 60 metų, 13 proc. – vyresni kaip 75 metų. 2040 metais ir Azijoje, ir Pietų Amerikoje vyresnių žmonių skaičius viršys jaunimo skaičių (Börsch-Supan, 2007; Stankūnienė, 2017). Senėjant visuomenei keičiasi namų ūkių sudėtis, mažėja žmonių skaičius namų ūkyje¹ (Lietuvos Statistikos departamentas, 2019). Nuogąstaujama, kad vykstant šiems procesams, valstybė turi mažiau galimybių pakankamai lėšų skirti pensijoms. Tad patys žmonės turėtų būti suinteresuoti savo pensijai sutaupyti pakankamą pinigų sumą. Politikai linkę palaikyti privatų taupymą senatvei, kad gyventojams apsirūpinus asmeniškai būtų mažesnis spaudimas viešosioms pensijų sistemoms. Nors namų ūkiai dalį savo lėšų skiria taupymui, pasaulyje atliekami tyrimai atskleidžia tendenciją, kad žmonės taupo ne tiek, kiek reikėtų, norint išlaikyti darbingo amžiaus laikotarpio susiklosčiusį gyvenimo lygį nebedirbant. Mokslininkai kelia klausimus, kas lemia taupymo elgseną, kaip paskatinti žmones taupyti ir pasirinkti veiksmingus taupymo būdus, kokios taupymo priemonės pačios veiksmingiausios (Kawasaki, 1990; Topoleski, 2013; Keister, Benton, Moody, 2016; Thaler, Sunstein, 2016; Wakefield, 2009). Šie klausimai aktualūs ir Lietuvai, ypač dėl prognozuojamo spartaus visuomenės senėjimo, kaupimo senatvei bei pensijų reformos kontekste netylančių diskusijų, koks kaupimo senatvei mastas ir būdas yra optimalus.

Šalyse taupymo elgsena skiriasi, nors pastebima ir panašumo. Tyrimai atskleidė, kad dažniausia namų ūkiai taupo būstui, vaikų mokslams ir pensijai. Kaip minėta, senėjant visuomenei ir mažėjant pasitikėjimui viešosiomis pensijų siste-

¹ Dėl migracijos, vaikų skaičiaus mažėjimo, tendencijos vaikams gyventi atskirai nuo tėvų keičiasi namų ūkio sudėtis, didėja vieno ar dviejų asmenų namų ūkių skaičius. 2018 m. vidutinis namų ūkio dydis buvo 2,18 asmens (mieste – 2,20, kaime – 2,15 asmens). Vienam namų ūkiui teko 1,71 suaugusio asmens ir 0,47 išlaikomo vaiko. Beveik 38 proc. visų namų ūkių – vieno asmens namų ūkiai.

momis vis aktualiau tampa taupyti pensijai. Tai, kaip taupoma pensijai, priklauso nuo valstybės politikos, strategijos, valstybinio socialinio draudimo, sveikatos priežiūros sistemos, pačių žmonių informuotumo, nuostatų ir požiūrio į taupymą. Taupymo pensijai elgsena priklauso ir nuo namų ūkio sudėties, ir nuo pajamų, ir nuo tokių socialinių-demografinių veiksnių kaip išsilavinimas, pajamos ar amžius (Lusardi, 2008; Topoleski, 2013; Ipek, Sekmen, 2016; Borsh-Supan, 1995; 2007).

Daugelyje šalių namų ūkių taupymo pensijai elgsena tiriama nuolat. Atliekant mokslinius tyrimus ieškoma atsakymų į klausimus, ar žmonės pakankamai taupo, kas skatina taupyti, kaip taupymą veikia namų ūkio struktūra, kodėl nepakankamai sukaupiama pensijai, ar gaunantieji didesnes pajamas pensijai taupo daugiau, kokios yra namų ūkio taupymo galimybės, kaip valstybė, verslas, nevyriausybinis sektorius turėtų skatinti taupyti. Mokslinių tyrimų rezultatai naudingi taikomuoju požiūriu. Mokslininkai siūlo skatinimo metodus ir instrumentus, kaip žmonėms susitaupyti reikiamą sumą pensijai (Thaler, Sunstein, 2016).

Lietuvoje šie klausimai dar mažai tyrinėti. Visų pirma turime savo išskirtinę istoriją ir patirtį. Sovietmetis suformavo savitą požiūrį į pensiją, taupymą ir investavimą. Ilgus metus buvo įprasta tikėtis, kad pensijas užtikrins valstybė, o žmonės taupėsi, kaip išmanė (indėliai taupomajame banke, „kojinėje“ ir kt.), valstybės neskatinami, nesant rinkos šalims įprastų instrumentų. Pensijų kaupimo paslauga neteikta. Antra, Lietuvoje nemažai gyventojų uždirda nedaug, tad kyla klausimas, ar turi ką taupyti. Sociologinės apklausos atskleidžia, kad situacija Lietuvoje šiuo klausimu gerėja, vis dėlto nemaža dalis Lietuvos namų ūkių neturi galimybių susitaupyti, o turintieji nežino, ar pensijai sutaupys pakankamai. 2019 m. vasario mėnesį Lietuvos banko užsakymu atliktos apklausos duomenimis, tik šiek tiek daugiau nei dviem trečdaliams (68,5 proc.) Lietuvos namų ūkių pavyksta sutaupyti išsikeltam tikslui, neišskiriant senatvės pensijos (Lietuvos bankas, 2019). 2017 metais šis skaičius buvo gerokai mažesnis. Tik pusė Lietuvos namų ūkių teigė, gebantys sutaupyti (Lietuvos bankas, 2017). Remiantis Lietuvos banko apklausa, 2019 m. 40,7 proc. namų ūkių Lietuvoje teigė taupantys ilgalaikiams tikslams, taip pat ir pensijai. Apklausos duomenys atskleidė, kad 35,3 proc. teigiančiųjų, kad taupo, rinkosi taupymo priemonę – pensijų fondus, beveik du trečdaliai (64,8 proc.) atsakė, kad santaupas laiko banko sąskaitoje, 40 proc. – namuose. Lietuvos Statistikos departamento duomenimis, 2019 m. pradžioje Lietuvoje gyveno 2 mln. 794,2 tūkst. nuolatinių gyventojų, iš jų vyresnių nei 20 metų – 2 mln. 235,5 tūkst. (Lietuvos statistikos departamentas, 2020). „Sodros“ duomenimis, 2019 m. sausio mėnesį įmokas į savo pensijų kaupimo fondus pervedė 1,317 milijono gyventojų (Sodra, 2019). Galima teigti, kad 59 proc. 20 m. ir vyresnių Lietuvos gyventojų apklausos atlikimo metu rinkosi pensijų fondus, kaip taupymo senatvei priemonę. Net ir įvertinus apklausos paklaidą (3,1 proc.), nemaža dalis gyventojų

pensijų fondų kaip pasirinktos taupymo priemonės neįvardijo, nors ir kaupia pensijai pensijų fonduose. Galima daryti prielaidą, kad dalis Lietuvos gyventojų kaupimo pensijų fonde netraktuoja kaip taupymo priemonės, dalis gyventojų galėjo neteisingai suprasti apklausoje pateiktą klausimą: „Kuriomis iš pateiktų taupymo priemonių naudojasi jūsų namų ūkis? Nurodykite visas, kuriomis naudojasi jūsų namų ūkio nariai.“ Tarp atsakymų variantų buvo pateiktas atsakymas „pensijų fondas“ (Lietuvos bankas, 2019). Akivaizdu, reikėtų kruopščiau iširti, kaip Lietuvos gyventojai supranta, kas tai yra taupymo priemonės, kaip traktuoja kaupimą pensijų fonduose. Minėtoje apklausoje kaip pagrindinės taupymo priežastys įvardyta: „noras turėti pakankamai pinigų nenumatytoms išlaidoms“; „galimas finansinės būklės pablogėjimas ateityje“ ir „ilgalaikiai taupymo tikslai“ (Lietuvos bankas, 2019). Bet atsakymai tikrųjų taupymo motyvų neatskleidžia. Finansinė padėtis pablogėti gali dėl įvairių priežasčių, o ilgalaikis taupymas gali būti susijęs su pensija, vaikų mokymusi ar kitais tikslais. Tad svarbu tirti ne tik žmonių elgseną, bet ir jų nuostatas, išsiaiškinti namų ūkių taupymo galimybes, ką žmonėms galima būtų pasiūlyti, kad veiksmingai taupyti pensijai. Net ir nedidelis namų ūkių elgsenos pokytis, susijęs su taupymu pensijai, gali užtikrinti žmonių gerovę. Svarbu stebėti, kaip jie elgiasi gyvenimo cikle, kaip užsitikrina gerovę senatvėje, kokių priemonių tam užtikrinti imasi valstybės.

1. Pagrindinės namų ūkių taupymo pensijai elgseną analizuojančios teorijos

Teorinė kryptis lemia tyrimo metodologijos pasirinkimą. Teorinės perspektyvos nubrėžia tyrimo tikslus, uždavinius, keliamas hipotezes, o tai lemia duomenų rinkimo ir statistinės analizės metodų pasirinkimą. Atsižvelgiant į tyrimo tikslus, pasirenkamas tyrimo dizainas (eksperimentas, apklausa, longitudinalinis² tyrimas ar kt.), duomenims analizuoti taikoma aprašomoji statistika, vertinama duomenų dispersija, apskaičiuojamos duomenų vietos charakteristikos, tikrinama koreliacija, atliekama regresinė, klasterinė analizė ar pasirenkamas kitas statistinės analizės metodas. Todėl svarbu apžvelgti ir suprasti, kokių teorinių paradigimų kontekste analizuojama namų ūkių taupymo pensijai elgsena.

Taupymo elgsena pirmiausia pradėta analizuoti ekonomikos, ekonomikos sociologijos ir elgsenos ekonomikos mokslininkų. Elgsenos ekonomikos mokslo viena iš tyrimų sričių – namų ūkių elgsenos tyrimai, susiję su asmenų sprendimais finansiniais, ekonominiais, kitų išteklių klausimais. Elgsenos ekonomistai anali-

² Longitudinis tyrimas (angl. *longitute* – ilguma) – tai pakartotinio sociologinio tyrimo atmaina, kai periodiškai apklausiami ar tiriami tie patys respondentai. Tiriant bet kuriuos socialinius procesus siekiama suprasti ir perteikti pastarųjų dinamiką, sumodeliuoti tiriamą procesą, įvertinti pokyčių intensyvumą bei kryptį, pažinti jų vidinę dinamiką. Vienas būdų gauti informaciją laike apie kurio nors proceso vyksmą yra longitudinalinis tyrimas.

zuoja, kaip žmonės priima sprendimus tokiais racionaliais klausimais, kurie susiję su ribotais ištekliais ir yra ekonomikos objektas.

Sociologijos teorijos namų ūkių taupymo elgseną analizavo mažiau. Sociologai dažniausia atlieka namų ūkių elgsenos tyrimus, kurie vertina taupymo motyvus, būdus, sprendimo priėmimo modelius bei socialinį kontekstą. Sociologai namų ūkių elgseną tiria remdamiesi socialinių teoretikų G. Siemmel'io ir P. Bourdieu idėja, kad žmonės yra daugiau nei pavieniai ekonominiai kintamieji, tad juos reikia analizuoti atsižvelgiant į priklausymą grupėms, į kurias jie buriasi pagal savo gyvenimo būdo, dalyvavimo materialioje kultūroje panašumą ir socialinę poziciją (Keister, Benton, Moody, 2016). Sociologai į namų ūkį žvelgia kaip į vientisą kompleksą, elgsenos būdų pasirinkimo modelį ar rinkinį, apibrėžiamą gyvenimo būdo, tai leidžia išskirti namų ūkių grupes, kurios panašiai veikia socialinėje erdvėje. Sociologai tyrinėja namų ūkių vartojimo panašumą ir skirtumus, jų taupymo elgseną, gyvenimo būdą. Tyrėjų nuomone, tai yra vieni iš veiksnių, lemiančių visuomenės nelygybę ir stratifikaciją (Keister, Benton, Moody, 2016).

Taupymo pensijai elgsenos tyrimuose paprastai dominuoja ekonominiai požiūriai. Mokslininkai analizuoja socialines, ekonomines ir net genetines taupymo elgsenos priežastis (Cronqvist, Siegel, 2010), šios elgsenos koreliaciją su finansiniu raštingumu ir žiniomis (Lusardi, 2008; Chatterjee, Fan, Jacobs, Haas, 2017). Ekonomikos moksle galima būtų skirti dvi vyraujančias teorines perspektyvas į žmogų ekonominėje ir socialinėje erdvėje. Todėl šių dviejų perspektyvų autoriai skirtingai interpretuoja žmonių elgsenos modelius ir siūlo skirtingus sprendimus. Tai susiję ir su namų ūkių taupymo pensijai elgsenos interpretacijomis.

Pirmoji teorinė perspektyva, kilusi iš tradicinės ekonomikos krypties, teigia, kad žmonės yra racionalios būtybės ir geriausiai žino, kokius ekonominius bei finansinius sprendimus jiems reikia priimti, kiek ir kaip taupyti senatvei. Šio požiūrio šalininkai pristatė teorinius gyvenimo ciklo (angl. *Life-cycle*) ir nuolatinųjų pajamų modelius. Vartojimo ir taupymo teorijos paprastai susijusios su namų ūkių taupymo įpročiais bei vartojimo elgsena. Gyvenimo ciklo teorija teigia, kad vartotojai, būdami racionalūs, savo vartojimą pritaiko skirtingiems amžiaus tarpsnio poreikiams, nepaisydami gaunamų pajamų. Jie stengiasi išlaikyti panašų vartojimo lygį visais amžiaus tarpsniais, taip pat ir pensiniu laikotarpiu. Gyvenimo ciklo hipotezė teigia, kad pajamos visą gyvenimą sistemingai kinta. Vartojimas priklauso nuo gaunamų pajamų ir turimo turto. Žmonės, siekdami sklandžiai vartoti, taupo ir skolinasi. Pagrindinė taupymo motyvacija – kaupti išteklius vėlesnėms išlaidoms, ypač palaikyti įprastą vartojimo standartą pensiniu laikotarpiu. Gyvenimo ciklo teorijos šalininkai rėmėsi Irving'o Fisher'io pasiūlytu vartojimo modeliu, darydami prielaidą, kad vartotojai racionaliai planuoja ateitį ir racionaliai vartoja gyvenimo cikle: maksimizuoja pasitenkinimą per visą gyvenimą, užtikrindami sklandų, lygų

vartojimą, atsidėdami senatvei, planuodami studento paskolos atidavimą darbin-go amžiaus laikotarpiu (Barr, 2004). Vieno iš gyvenimo ciklo teorijos pradininkų Franco Modigliani (1986; 2005) teigimu, dirbantys žmonės visą savo gyvenimą mąsto apie pensiją ir būtinumą taupyti senatvei, tad racionaliai planuoja savo vartojimą gyvenimo ciklo tarpsniais, o sulaukę pensinio amžiaus nustoja taupyti ir leidžia sau tai, ką sutalpė iki tol, vartoja iš sukaupto turto. Jaunimas mažiau taupo ir vartoja pasiskolintus pinigus, kuriuos tikisi gražinti būsimųjų pajamų sąskaita. Vidutinio gyvenimo ciklo tarpsniais žmonės daugiausia uždirba, taupo pensijai ir moka skolas, jų polinkis vartoti mažėja (Modigliani, 1986). F. Modigliani'io ir R. Brumberg'o (1954, iš Modigliani 1986) darbuose aptariama namų ūkių elgsena, kuriai būdinga maksimizuoti ateities vartojimo naudingumą (Modigliani, 1986; Deaton, 2005).

Gerovės valstybės ekonomikos atstovai, kurių siekis – mažinti skurdą, apdrausti žmones nuo esamo gyvenimo standarto praradimo, išlyginti vartojimą visame gyvenimo cikle, mažinti nelygybę ir neteisingumą, iš principo kvestionuoja tradicinę gyvenimo ciklo teoriją. Nicholas'o Barr'o teigimu, „jeigu žmonės gebėtų ar turėtų galimybę racionaliai persikirstyti vartojimą per visą gyvenimo ciklą, gerovės valstybės nereikėtų, valstybė turėtų paremti nebent skurde gimusius žmones“ (Barr, 2004, p. 11). Todėl jis siūlo tokius sprendinius, kaip nuo įmokų nepriklausančios bazinės senatvės pensijos (angl. *non-contributory basic pension*), lankstus išėjimas į pensiją, dalinė pensija (Barr, 2004).

N. Barr'o poziciją galima būtų priskirti prie antrosios žmonių taupymo elgseną analizuojančios teorinės perspektyvos, pasiūlytos elgsenos ekonomikos teorijos atstovų. Valstybėms, rengiančioms pensijų reformas, jis siūlo atsižvelgti į elgsenos ekonomistų tyrimus, išvadas ir pasiūlymus (Barr, 2010). Elgsenos ekonomikos teorija deklaruoja, kad žmogus yra iracionali būtybė, tad dažnu atveju jo sprendimus ir pasirinkimą lemia prigimtis. Nobelio premijos laureatas, psichologas, vienas iš elgsenos ekonomikos pradininkų Daniel'is Kahneman'as³ (2012) teigia, kad žmonės yra labiau iracionalūs nei racionalūs, veikiami dviejų mąstymo sistemų, lemiančių jų elgseną, sprendimus ir pasirinkimą. Pirmoji sistema veikia greitai, intuityviai, bet nebūtinai teisingai, antroji – tingi ir lėta, reikalaujanti pastangų ir valios, bet dažniau teisinga (Kahneman, 2012). D. Kahneman'o ir jo kolegos Amos'o Tversky tyrinėjimai atskleidė, kad žmonių ekonominę elgseną ir sprendimų priėmimą lemia keletas veiksnių. Mokslininkų nuomone, žmonių priimami sprendimai ir sisteminės mąstymo klaidos yra šabloniniai. Jie laikosi nuostolių

³ Daniel'is Kahneman'as – Izraelio ir Amerikos psichologas, elgsenos ekonomistas, Nobelio premijos ekonomikos srityje laureatas, gavęs premiją už savo darbus elgsenos ekonomikos temomis, tarptautinio bestselerio „Mąstymas greitas ir lėtas“ autorius.

vengimo principo („Nuostoliai, tiesiogiai palyginti su nauda, atrodo didesni už naudą“ [Kahneman, 2013, p. 371]), tai lemia „aureolės efektas“⁴, „mažėjančio jau-tumo principas“ (pavyzdžiui, „subjektyvus 900 ir 1 000 dolerių skirtumas kur kas mažesnis nei 100 ir 200 dolerių skirtumas“ [Kahneman, 2013, p. 371]) euristikos⁵ (reprezentatyvumas, prieinamumas, prisitaikymas, prisitvirtinimo prie „inkaro“ („...pradinė reikšmė, atskaitos taškas darant vertinimus ar priskiriant konkrečią vertę nežinomai kiekybei“; „...skirtingos reikšmės sąlygoja skirtingus šališkus ver-tinimus, pasislinkusius pradinių reikšmių link. Šį reiškinį vadiname prisitvirtinimo prie „inkaro“ (angl. *anchor*) efektu (angl. *anchoring effect*)“ [Kahneman, 2013, p. 161, 562] ir kitos), kognityvinis lengvumas arba kognityvinė įtampa, „ekspozicijos efektas“ (kai valingas stimulo kartojimas, lemia pozityvumo, palankumo jam atsiradimą bei skatina kognityvinį lengvumą [Kahneman, 2012]), potyrių primini-mo efektai bei kiti principai (Kahneman, Tversky, 1974; Kahneman, 2012).

Minėtų mokslininkų darbais rėmėsi kiti elgsenos ekonomistai. Vieni žymiau-sių – Richard’as H. Thaler’is ir Cass’as R. Sunstein’as – žmones pavadino *ekonais* (angl. *econs*) ir *humanais* (angl. *humans*) bei suabejojo žmogumi, kaip racionalia būtybe, gebančia priimti sau naudingiausius, apsvarstytus sprendimus ir atitinka-mai elgtis (Thaler, Sunstein, 2009; Thaler, 2016). Mokslininkų nuomone, žmogus yra labiau *humanas* (angl. *human*), o ne *ekonas* (angl. *econ*), t. y. jam trūksta sa-vikontrolės (pvz., teigia, kad norėtų ir ketina investuoti ar daugiau taupyti, bet to nedaro), jis linkęs vengti rizikos (angl. *risk-averse*), dažnai pasirenka tai, kas ma-loniau, o ne naudingiau (pvz., suvalgyti pyragaitį, o ne nueiti į sporto klubą, arba šiandien išleisti pinigus, kad patenkintų konkretų poreikį, o ne atidėti rytojui), jam būdinga inercija arba *status quo* (t. y. žmonės yra linkę iš inercijos likti esamoje situacijoje, o ne ją keisti) nuostata (Thaler, Sunstein, 2009). Žmonės sprendimus priima nesilaikydami Bayes’o taisyklės (Bayes’o taisyklė aiškina, kaip pirminius įsitikinimus suderinti su diagnostine informacine verte, t. y. kaip žmonės keičia savo sprendimus, atsižvelgdami į naujus faktus ir naują informaciją), yra linkę savo pasirinkimą keisti, taikydami euristinius metodus daro sisteminės klaidas, el-giasi nenuosekliai, labiau vertina dabarties, o ne ateities vartojimą, linkę atidėtioti sprendimus (angl. *procrastinate*), pinigų praradimą vertina pagal nominalią, o ne būsimą jų vertę (Kahneman, 2015). Tai, R. H. Thaler’io nuomone, paaiškina, kodėl nemažai žmonių nepakankamai sutaupo pensijai arba apskritai jai netaupo (Thaler, Sunstein, 2009, p. 122; 2016, p. 314).

⁴ Aureolės efektas (angl. *halo effect*) – šališkumas vertinant žmogų, kai mėgstamos arba nemėgstamos visos to žmogaus savybės (tiek išorinės, tiek vidinės), tai turi įtakos žmogaus ir jo elgsenos vertinimui.

⁵ Euristika (gr. *heurisko* – randu) – antikoje ginčų, polemikos teorija, gebėjimas įtikinti kitą savo pažiūrų teisingumu; teorinio tyrimo, tiesos ieškojimo, loginių būdų ir metodinių taisyklių visuma.

Elgsenos ekonomistai, išanalizavę minėtas žmonių savybes, mano, kad atsakomybę už pagalbą jiems priimant geriausius sprendimus turėtų prisiimti valstybinės, nevyriausybinės ir verslo organizacijos, vadinamieji *pasirinkimo architektai*, galintys paskatinti, pastūmėti (angl. *nudge* – niuktelėti). R. H. Thaler'io ir C. R. Sunstein'o teigimu, „*nudge*“ (...) yra bet kuris pasirinkimo architektūros aspektas, kuris keičia žmonių elgseną nuspėjamu būdu, be jokių kitų variantų draudimų ar reikšmingų jų ekonominių stimulų pokyčių“ (Thaler, Sunstein, 2009, p. 6). Autorių nuomone, pasirinkimų architektais gali būti tiek verslo, tiek valstybinės organizacijos, padedančios pasirinkti naudingiausią opciją įvairiose gyvenimo situacijose (Thaler, Sunstein, 2009).

R. H. Thaler'io teigimu, elgsenos ekonomistai, siekdami padėti žmonėms, tyrimus pradėjo nuo taupymo pensijai klausimo, nes visi rodikliai rodė, kad pensijai pakankamos pinigų sumos jie nesutaupo. Elgsenos ekonomikos teoretikų nuomone, tradicinė ekonomikos teorija nepasiūlė veiksmingų būdų ir programų, kurios padėtų žmonėms pensijai sutaupyti pakankamą sumą. R. H. Thaler'is mano, kad, tai atsitiko dėl tradicinės ekonomikos teorijos nuostatos, jog žmogus yra *ekonas* (angl. *econ*), žinantis, kiek jam reikia sutaupyti pensijai, ir gebantis tai padaryti. Elgsenos ekonomistai nesutinka su tradicinės ekonomikos šalininkais, kurie mano, kad daryti įtaką galima tik mokesčių politikoje, nes galios keisti kitus parametrus (namų ūkio dydį, amžių, gyvenimo trukmę, lūkesčius) valdžia neturi. Ekonomistų požiūriu, valdžia gali įvesti mokesčių lengvatas taupymui (pvz., dalies sumokėtų mokesčių gražinimą ir kt.), bet tradicinės teorijos šalininkai, elgsenos ekonomistų nuomone, neįvertina ar / ir kiek tai skatina žmones taupyti pensijai. R. H. Thaler'is ir jo kolega abejoja, ar mokesčių lengvatos, nors ir leidžiančios sutaupyti, skatina žmones daugiau atidėti pensijai. Mokslininkų nuomone, gali būti ir atvirkščiai: žmonės mažiau atsidės, nes mokesčių lengvata leis daugiau užsidirbti ir vartoti šiandien. Elgsenos ekonomistai, sukritikavę tradicinį gyvenimo ciklo modelį, kaip nepadedantį žmonėms taupyti, pabrėžia, kad žmones reikia „stumtelėti“ jiems naudingų pasirinkimų link (Thaler, Sunstein, 2003; 2009; 2016).

Toliau apžvelgsime kai kuriuos pasaulyje atliekamus namų ūkių taupymo elgsenos tyrimus ir taikomą metodologiją. Dažniausia tiriama namų ūkių finansinė elgsena, kai pagal įvairius kriterijus analizuojama, kuo namų ūkių tipai skiriasi, lyginama žmonių elgsena skirtinguose gyvenimo cikluose. Paminėsime keletą elgsenos ekonomistų atliktų tyrimų, kurie leidžia spręsti apie žmonių taupymo elgseną skirtingose situacijose, esant galimybei naudoti įvairias taupymo priemones, lyginant eksperimentinę ir kontrolinę grupes.

2. Tyrimų kryptys, pagrindiniai analizuojami klausimai

Kaip minėta, pasaulyje atlikta nemažai namų ūkių taupymo pensijai elgsenos tyrimų. Juose keliamos hipotezės ir tyrimo problemos, kurios suponuoja atitinkamų tyrimo rodiklių ir kintamųjų pasirinkimą. Galima skirti keletą pagrindinių tyrimo uždavinių ir problemų, kurias mokslininkai sprendžia analizuodami namų ūkių taupymo pensijai elgseną. Tai:

- namų ūkių taupymo pensijai motyvai, priežastys;
- namų ūkių taupymo pensijai elgseną (pasirinkimus) lemiantys veiksniai;
- namų ūkių taupymo pensijai būdai (kada pradėti ir kiek taupyti, kokį būdą rinktis, kaip įvertinti, kiek pavyks sutaupyti ar sutaupyta suma užtikrins norimą gyvenimo kokybę ir vartojimą ateityje), priemonės, leidžiančios senatvei sutaupyti optimalią pinigų sumą;
- namų ūkių (sudėtis, struktūra, socialinės-demografinės charakteristikos) elgsena;
- namų ūkių turto (finansinio ir nefinansinio), vartojimo / išlaidų struktūros, pasirinkto taupymo pensijai priemonės įtaka taupymui;
- gyvenimo būdo poveikis taupymo pensijai elgsenai;
- žinių, informuotumo poveikis taupymo pensijai elgsenai;
- senėjimo procesų įtaka taupymui pensijai;
- makroekonominių rodiklių įtaka taupymui.

Apžvelgsime keletą pasaulyje atliktų namų ūkių taupymo pensijai elgsenos tyrimų.

2.1. Namų ūkių taupymo priežastys ir taupymo elgsenos veiksniai

Didžiosios Britanijos ekonomistas M. J. Wakefield'as (2009) tyrė, kokią įtaką pensijų reforma, įgyvendinta Didžiojoje Britanijoje 2001 metais, padarė skirtingų joje dalyvavusių gyventojų grupių taupymo pensijai elgsenai. Tyrimo autoriaus teigimu, daugelio EBPO (angl. *OECD*)⁶ šalių demografiniai pokyčiai apsunkina valstybių socialinio draudimo finansines galimybes ir lemia bendrą politinę tendenciją – skatinti namų ūkius daugiau taupyti pensijai renkantis privačius taupymo pensijai būdus. M. J. Wakefield'as pastebėjo, kad daugelyje šalių žmonės renkasi ir labiau pasitiki privačiais taupymo būdais nei socialiniu draudimu. Tad kelia klausimą ir kviečia padiskutuoti, kokią taupymo strategiją reikėtų pasirinkti (kada pradėti taupyti, kiek taupyti, kiek atsisakyti dabartinio vartojimo dėl norimo vartojimo ateityje, kaip įvertinti, kiek pavyks sutaupyti, ar sutaupyta suma užtikrins norimą vartojimą ateityje). Tyrėjas kelia svarbius klausimus: kokius taupymo skatinimo būdus (mokesčių lengvatos ir kita) turėtų rinktis valstybė, kaip suderinti privatų ir

⁶ EBPO – Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija (angl. *OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development*).

viešąjį taupymą pensijai. M. J. Wakefield'o pastebėjimu, Jungtinė Karalystė įvykdė mokesčių reformą, įvedė pensijų kaupimo lengvatą, siekdama paskatinti žmones aktyviau dalyvauti pensijų kaupimo procese. Tačiau mokesčių reforma paveikė tik tam tikrą visuomenės grupę. Tad tyrėjas analizavo taupymo elgsenos skirtumus tų, kuriems mokesčių reforma padarė įtaką, ir tų, kuriems įtakos nepadarė. Tyrime taikyta standartinė dvigubo skirtumo analizė (angl. *difference-in-difference (DiD)*)⁷ įvertinimo metodika. Stebėta grupė, galėjusi pasinaudoti mokesčių lengvata, kaip tiriamoji grupė, ji lyginta su kontroline grupe – tais, kurie mokesčių lengvata pasinaudoti negalėjo. Tyrėjas analizavo dviejų grupių elgsenos skirtumus ir vertino mokesčių reformos įtaką taupymo elgsenai. Tyrimas atskleidė, kad mokesčių lengvata turi įtakos žmonių taupymo pensijai sprendimams. Vis dėlto pažymėtina, kad poveikis buvo ryškus tik kai kurioms žmonių grupėms. Mokesčių reforma teigiamai paveikė mažesnes pajamas turinčius namų ūkius (ypač moteris – tiek vienišas, tiek gyvenančias poroje). Finansinė lengvata lėmė didesnę šios grupės žmonių įsitraukimą į pensijų kaupimą, tuo tarpu vidutines pajamas turinčių namų ūkių mokesčių reforma nepaskatino labiau įsitraukti į pensijų kaupimą privačiuose pensijų fonduose. Tyrimas neatskleidė įtakos sutaupyta pensijos sumai, mokslininko nuomone, tai turėtų būti svarbi tolesnių tyrimų užduotis (Wakefield, 2009).

Japonijos mokslininko K. Kawasaki'o (1990) tyrimo duomenimis, pagrindiniai namų ūkių taupymo motyvai – taupymas vaikų studijoms ir kitoms būsimoms šeimos išlaidoms (pvz., kelionėms, atostogoms), turto (pvz., namų, žemės) įsigijimui, išlaidoms ligos, nelaimės atvejais ir senatvei (pensijai). Namų ūkiai įvairiai paskirsto savo išlaidas ir sprendžia, kiek ir koku tikslu taupo. Jie gali taupyti būstui, vaikų studijoms, pensijai, sveikatinimuisi, kelionėms ar kitiems tikslams, atsižvelgiant į situaciją. Japonijoje atliktas tyrimas atskleidė, kad prevencinis taupymas auga tada, kai namų ūkiai jaučia didesnę ekonominę netikrumą. Jį lemia ir infliacija bei palūkanų augimas (Kawasaki, 1990, p. 14–16).

Amerikoje atliktas tyrimas atskleidė, kad taupymas pensijai yra viena svarbių taupymo priežasčių (29 proc. JAV namų ūkių kaupimas pensijai yra pagrindinis taupymo tikslas, 9 proc. nurodė, kad tai jų antra svarbi priežastis taupyti) (Topoleski, 2013).

JAV ekonomistai, sociologai analizuoja, kaip šalies gyventojai taupo pensijai, kokius planus pasirenka, kokie išryškėja socialinių grupių ir namų ūkių elgsenos skirtumai. Tyrimai atskleidė, kad amerikiečių taupymo pensijai elgsena gana įvairi. JAV sparčiai plėtojami elgsenos ekonomistų mokyklos tyrimai, kai hipotezės tikrinamos atliekant eksperimentus. Tačiau kol kas daugelis tyrimų sutelkti tik ties

⁷ *DiD* yra statistikos metodas, naudojamas ekonometrijoje ir kiekybiniuose tyrimuose socialiniuose moksluose, naudojant tyrimo duomenis, tiriant skirtingą kintamųjų poveikį tiriamajai grupei, lyginant ją su kontroline grupe.

namų ūkių pajamomis, išlaidomis, skolomis, turto ir pasirinktų pensijos kaupimo būdų analize.

Amerikos ekonomistas J. J. Topoleski's (2013) analizavo, ar JAV namų ūkiai pakankamai sutaupo pensijai. Mokslininko nuomone, tai yra ne tik namų ūkių, bet ir socialinės politikos formuotojų reikalas. Jo teigimu, nors JAV visi namų ūkiai turi teisę gauti pensiją iš Socialinio draudimo, jis toli gražu ne visus aprūpina suma, kuri būtina, siekiant išlaikyti norimą ar adekvačią gyvenimo kokybę namų ūkių nariams sulaukus pensinio amžiaus. Todėl JAV, kaip ir kitose šalyse, per pastaruosius 30 metų atsirado didelė pensijų kaupimo būdų pasiūla. Įvairūs pensijų šaltiniai kito, vystėsi. JAV galima pasirinkti iš kelių pensijų kaupimo pensijų fonduose būdų. J. J. Topoleski'o teigimu, JAV maždaug pusė dirbančiųjų yra pasirinkę pensijų planus, kuriuos dengia darbdaviai. JAV vis daugėja darbdavių, kurie siūlo Nustatytų įmokų (angl. *defined contributions* (DC)) pensijų planus (pvz., mokesčių lengvatinės sąskaitos, kuriuose darbuotojai, kartais ir darbdaviai, kaupia įmokas ir gauna investicinę grąžą) vietoj tradicinių Nustatytų išmokų (angl. *defined benefits* (DB)) pensijų planų (pvz., kas mėnesinės buvusio darbdavio išmokos pensininkui). J. J. Topoleski'o nuomone, nustatytų įmokų pensijų kaupimo priemonė darbuotojams uždeda didesnę atsakomybę. JAV namų ūkiai pensijoms kaupia ir naudodami individualias pensijų sąskaitas (angl. *Individual Retirement Accounts* (IRA)), į kurias įmokos, neviršijančios nurodytos ribos, atskaitomos už mokesčius asmenims be darbdavio remiamos pensijos ar tiems, kurie turi darbdavio remiamą pensiją ir uždirba mažiau, nei nustatyta (Topoleski, 2013). J. J. Topoleski'o darbe pateikiami 2010 metais JAV Federalinio banko atlikto trejų metų Vartotojų finansų tyrimo (angl. *Survey of Consumer Finances* (SCF)) duomenys. Tyrime fiksuojami gerovę matuojantys kriterijai: pensijos vertė, namų ūkio bendro ir finansinio turto, skolos dydis, grynoji turto ir būsto nuosavybės vertė. Namų ūkiai analizuojami pagal skirtingas charakteristikas: namų ūkių sudėtis, šeiminis statusas, amžius (skaičiuojamas pagal vyriausio namų ūkyje vyro amžių). Analizuojami kintamieji: šeimos ir vienišų žmonių bei skirtingų amžiaus grupių namų ūkiai. Tyrime namų ūkių grynoji vertė atskleidžiama pateikiant duomenų padėties charakteristikas: vidurkį, kvartilius (pirmąjį, medianą ir trečiąjį). Be to, atliekama dispersinė analizė, kuri atskleidžia, kaip pasiskirsto pensijų vertė skirtinguose namų ūkiuose (pagal amžių ir šeimines padėtis). Lyginami skirtingi namų ūkių požymiai, tokie kaip namų ūkio sudėtis ir šeimines padėtis (vienišų ir vedusių žmonių namų ūkiai). Namų ūkiai suskirstyti į dvi grupes pagal namų ūkio sudėtį ir šeimines padėtis, šios dvi grupės suskirstytos dar į šešias subgrupes pagal namų ūkio pagrindinio asmens („galvos“) amžių (Topoleski, 2013).

Svarbus tyrime matuojamas rodiklis – namų nuosavybė. Įvertinamas santykinis pensijos vertės nuo namų ūkio grynosios vertės dažnis, t. y. kokią procentinę dalį

pensijos vertė sudaro nuo bendros namų ūkio grynosios vertės. Pasiskirstymas pateikiamas dvejose grupėse ir jų subgrupėse. Duomenys atskleidžia, vieno asmens ar šeiminiai namų ūkiai turi sukauptą didesnę grynąją vertę, tai leidžia palyginti pensijų vertę, atsižvelgiant į amžių. J. J. Topoleski'o pateikti rodikliai atskleidžia, kokius pensijų fondus renkasi skirtingos sudėties, šeiminės padėties ir amžiaus namų ūkiai. Tyrime įvertinama namų turto ir grynosios vertės koreliacija. Be to, matuojama koreliacija pagal amžių, kuri atskleidžia tiesinę koreliaciją: kuo namų ūkis „vyresnis“, tuo labiau mažėja skola ir auga vertė (Topoleski, 2013).

J. J. Topoleski's pažymi, kad maždaug pusė dirbančių amerikiečių yra pasirinkę pensijų planus, kuriuos dengia darbdavys (DB arba DC), daugelis amerikiečių turi teisę į socialinio draudimo išmokas, kai kurie taupo naudodamiesi asmeninėmis pensijos sąskaitomis (IRA), mažesnė dalis investuoja į ne pensinį finansinį turtą, tokį kaip akcijos, obligacijos ir kt. Tyrimas atskleidė, kad namų ūkiai, kuriuose vyriausio vyro amžius yra iki 55 metų, vyrauja Nustatytų įmokų (DC) pensijų planai, jei amžius viršija 55 metų ribą, dažniau taupoma naudojant asmenines pensijų sąskaitas (IRA). JAV tyrimas atskleidė, kad „jaunesnių“ namų ūkių taupymo planas labiau skirtas būsto nuosavybei įsigyti, vyresnių – pensijai. Mažiau amerikiečių investuoja į nefinansinį turtą, pvz., nekilnojamąjį turtą ar verslą. J. J. Topoleski's pažymi, kad siekdamas paskatinti namų ūkius taupyti pensijai, rinktis įvairius pensijų planus ir programas JAV Kongresas priėmė įstatymus, kuriais mokesčių lengvatos suteikiamos tiek darbuotojams, tiek darbdaviams. Tarp paskatinimų yra: 1) pajamų mokesčio mažinimas darbdaviui, kuris moka įmokas į Nustatytų išmokų (DB) pensijų kaupimo fondo programas; 2) pajamų mokesčio atidėjimas darbuotojo ir darbdavio įmokoms į darbdavių finansuojamas Nustatytų įmokų (DC) pensijų sąskaitas; 3) mokesčių atskaitymas kai kuriems įnašams į asmenines pensijų sąskaitas (IRA). Tyrėjo teigimu, DC pensijų planai nuo 1974 metų pradėjo keisti DB planus, juos labiau siūlo darbdaviai, nes darbuotojas skatinamas kaupti pensijai. Tai iliustruoja J. J. Topoleski'o analizuotos apklausoje: 68 proc. apklaustųjų teigė, kad pagrindinė jų pensija bus sukaupta DC ir IRA pensijų kaupimo būdais (Topoleski, 2013); kita apklausa atskleidė, kad 57 proc. amerikiečių nerimauja, jog pergyvens savo sukauptą pensiją (Topoleski, 2013). J. J. Topoleski's pažymi, kad šis tyrimas neatskleidžia, kiek namų ūkių pensijų kaupimo planai ir sukauptas turtas užtikrina pensijos sulaukusių žmonių saugumą (Topoleski, 2013).

JAV atlikti tyrimai atskleidė, kad namų ūkių iki pensinio amžiaus sukaupto turto dydį lemia ne vienas veiksnys. Tam įtakos turi: išsimokslinimas, pajamos, vaikų skaičius, būsimos turto suma, jei tokia yra, būsimos socialinio draudimo išmokos ar kitos pensijų išmokos ir Kongreso vykdoma mokesčių politika (Topoleski, 2013).

Kaip matyti iš JAV atlikto tyrimo, amerikiečių dalyvavimas pensijų fonduose, renkantis aukščiau minėtus pensijų planus (DC, DB, IRA) ir socialinį draudimą –

svarbus taupymo veiksnys. JAV ekonomistas D. M. Blau (2016) tyrinėjo taupymui svarbų išstūmimo efektą (angl. *crowding out effect*) ir atskleidė, kaip dalyvavimas pensijų fonduose perskirsto namų ūkių taupymą ir vartojimą. Mokslininkas šį efektą apskaičiavo taikydamas tiesinės regresijos modelį. Prielaidos grindžiamos apibrėžtu, fiksuotu pensiniu amžiumi, kai neribojamas skolinimasis, nenumatytas paveldėjimas ir ateityje tikimasi mažai netikėtumų. D. M. Blau taikytas tiesinės regresijos modelis prognozuoja išstūmimą (perskirstymą) vienas prie vieno, t. y. vienas atidėtas doleris dabar reiškia vieną dolerį, kurį galima bus išleisti sulaukus pensinio amžiaus, taigi didesnis vartojimas ateityje finansuojamas vienu sutaupytu doleriu šiandien, o didesnis vartojimas šiandien mažina vartojimo galimybę ateityje (Blau, 2016). D. M. Blau (2016) tyrimas rodo, kad dalyvavimas skirtinguose pensijų fonduose (DC, DB, IRA) skirtingai veikia šiandieninį namų ūkių turtą ir vartojimą. D. M. Blau atlikto modeliavimo rezultatai atskleidė, kad Nustatytų išmokų (DB) pensijų planas vidutiniškai „išstumia“ (angl. *crowded out*) 0,09 JAV dolerio nuo pensijos vertės, Nustatytų įmokų (DC) – 0,37 dolerio, socialinio draudimo – 0,56 dolerio.

Amerikiečių ekonomikos sociologai L. A. Keister', R. Benton'as, J. Moody'is (2016) analizavo namų ūkių išlaidas, turtą, vartojimo elgseną, siekdami išsiaiškinti, kaip gyvenimo būdas veikia taupymo elgseną ir lemia namų ūkio gerovę. Jie rėmėsi JAV atliekamo Vartotojų išlaidų tyrimo (angl. *Consumer Expenditure Survey* (CES))⁸ duomenimis ir į namų ūkį pažvelgė kaip į vientisą kompleksą, kurio išlaidų struktūros bei vartojimo elgsenos profiliai, nusakantys namų ūkio gyvenimo būdą, atskleidžia skirtingus taupymo elgsenos modelius. Tyrėjai iškėlė hipotezę, kad išlaidų struktūra ir vartojimo įpročiai yra vieni iš ryškių kriterijų, leidžiančių įvertinti namų ūkio gyvenimo būdą. Kaip teigė tyrimo autoriai, tyrinėję JAV namų ūkius: „Kadangi Amerikos kultūra skatina ir apdovanoja produktų ir paslaugų vartotojus nuo ankstyvos jaunystės, išlaidos atskleidžia struktūrinę namų ūkio poziciją, preferencijas ir tapatumą“ (Keister, Benton, Moody, 2016, p. 4). Autorių teigimu, išlaidų struktūros nustatymas yra puikus metodas matuoti gyvenimo būdą, nes išlikdamas kiekybiškai pamatuojamas aiškiai atskleidžia namų ūkio pozicijos socialinėje erdvėje rodiklius. Išlaidų pobūdis, tyrėjų nuomone, leidžia nustatyti žmonių įpročius, laisvalaikio preferencijas, asmens tapatumą

⁸ CES – reprezentatyvus vartotojų išlaidų tyrimas, kurį kartą per ketvirtį atlieka JAV Darbo statistikos biuras. Tyrimas atliekamas pasitelkus nacionalines namų ūkių tiriamąsias grupes (angl. *panel*). Namų ūkių dalyvavimas tyrime vyksta rotacijos būdu: vienas namų ūkis apklausiamas penkis kartus, tada rotojuojamas. Per metus namų ūkis pateikia informaciją apie 95 proc. savo metinių išlaidų, skolas (pvz., paskolų išlaidos), namų ūkio socialines-demografines charakteristikas (pajamos, narių amžius, užsiėmimas ir kt.), namų ūkio sudėtį. Tyrime fiksuojamos įvairių kategorijų (drabužiai, laisvalaikis, nuoma ir kt.) išlaidos bei santykiniai pajamų paskirstymo tarp kategorijų dažniai. Taip tikrinama hipotezė, kad pajamų dydis nebūtinai gali daryti įtaką santykiniam išlaidų tarp skirtingų kategorijų dažniui.

ir vertybines nuostatas. Tyrimo metu, atsižvelgiant į namų ūkio išlaidų struktūros ir vartojimo elgsenos profilį, nustatyti aštuoni klasteriai. Tyrėjai susitelkė ties namų ūkių taupymo elgsena, nes taupymas, jų nuomone, svarbus elementas, leidžiantis akumuliuoti turtą ir daryti įtaką namų ūkių gerovei. Atskleista, kad priklausymas vienam ar kitam klasteriui lemia taupymo elgseną ir namų ūkio gerovę. Tyrėjai skyrė tris mechanizmus, kaip taupymą galima susieti su gyvenimo būdu. Pirma, ribotas biudžetas, kuriam esant taupyti beveik neįmanoma, antra, tam tikras gyvenimo būdas gali lemti žinių trūkumą, negebėjimą naudotis taupymo instrumentais, trečia, tendencija atidėti arba neatidėti dabartinio malonumo ir poreikių dėl atlygio ateityje lemia dabartinį vartojimą ir gyvenimo būdą. Autoriai tikrina hipotezę, kaip biudžeto paskirstymas leidžia taupyti, nes, jų nuomone, išlaidų struktūra ir taupymas nepriklauso nuo biudžeto dydžio (Keister, Benton, Moody, 2016). Siekdami nustatyti gyvenimo būdą tyrėjai pasitelkia hierarchinę klasterinę analizę (taiko Ward'o metodą)⁹, kuri leidžia sugrupuoti namų ūkius, kuriems būdingi panašūs išlaidų profiliai, visose apibrėžtose išlaidų kategorijose. Galutiniam klasterių skaičiui nustatyti taikytas Kubinių klasterių kriterijus (angl. *Cubic Cluster Criterion* (CCC)): išskirti 9 klasteriai, bet vieną klasterį, į kurį pateko tik vienas atvejis, autoriai prijungė prie kito klasterio, taikydami kokybinę klasterių analizę. Tad, kaip minėta, tyrime galutinai nustatyti 8 klasteriai. Nustatę namų ūkio gyvenimo būdą, tyrėjai ištyrė taupymo elgsenos skirtumus įvairiose grupėse, modeliuodami tris priklausomuosius kintamuosius, kurie kartu atskleidžia, kaip namų ūkis taupo. Tyrimo pagrindiniai nepriklausomieji kintamieji – klasterinės analizės būdu nustatyti finansiniai tipai. Priklausomieji kintamieji – trys taupymo rodikliai. Tolesnei analizei klasterių viduje taikyta aprašomoji statistika, tiesinės regresijos modeliai, mažiausių kvadratų metodas.

2.2. Namų ūkių sudėties, šeiminės padėties, amžiaus ir kitų socialinių-demografinių charakteristikų įtaka taupymui

Turkijos mokslininkai Egemen'as Ipek'as ir Özlem'as Sekmen'as (2016) tyrinėjo Turkijos namų ūkių taupymo elgseną pasitelkdami mikrolygmens duomenis, leidžiančius atsakyti į klausimą, kokią įtaką namų ūkių taupymo elgsenai daro tokie namų ūkių skirtumai, kaip socialinės-demografinės charakteristikos. Tyrėjų nuomone, norint atskleisti namų ūkių taupymo elgseną, surasti priežastis, paaiškinančias, kurie namų ūkiai pakankamai nesutaupo ir kodėl, o kurie sutaupo pakankamai, svarbus tyrimo klausimas ir tikslas. Jie analizavo namų ūkių taupymą, kaip svarbų ekonominį rodiklį, glaudžiai susijusį su namų ūkių vartojimu. Pasak tyrėjų, kiek namų ūkiai pasirenka vartoti šiandien, lemia, kiek jie gali sutaupyti

⁹ Hierarchinė klasterinė analizė – tai metodas, susiejantis į grupes arčiausiai išsidėsčiusius objektus, darant prielaidą, kad artimi objektai yra panašesni tarpusavyje nei tolimesni. J. H. Ward'as – amerikiečių statistikos atstovas.

rytojaus vartojimui. Tad, tyrimo autorių nuomone, taupymo elgsenos svyravimo ir jos priežasčių tyrimas svarbus mokslinių tyrimų klausimas (Ipek, Sekmen, 2016).

E. Ipek'as ir Sekmen'as tyrinėjo dešimties metų (2003–2012) laikotarpio duomenis, atskirai analizavo ekonominės recesijos periodo (2008–2010) duomenis. Atliko regresinę analizę. Taupymo rodiklis (S – priklausomasis kintamasis, $S = (Y - C)/Y$, kur Y – disponuojamos pajamos, C – išlaidos) analizuotas pasitelkus skirtingus nepriklausomuosius kintamuosius. Stebėta, kaip S priklauso nuo kitų veiksnių, ar yra tiesioginis ryšys bei koreliacija tarp priklausomojo ir nepriklausomojo kintamųjų. Tyrėjai kėlė klausimą, kokia yra dešimties metų laikotarpio tendencija, kaip keitėsi taupymo rodiklis ekonominės recesijos metais? Autoriai padarė išvadą, kad regresijos koeficientas labai mažas, todėl, jų nuomone, taupymo elgsenai galimai įtaką daro kiti nematomi veiksniai, pvz., kultūriniai (protėvių taupymo modelis). Tyrėjai pažymi, kad analizuojant žmonių elgseną ir skirtingus taupymo veiksnius regresijos koeficientas gali būti mažas, tad daugiau dėmesio reikėtų skirti koreliacijos rodikliui ir paskiriems nepriklausomiesiems kintamiesiems. Pagrindinė tyrimo išvada – stipriausias namų ūkio taupymo elgsenos veiksnys yra namų ūkio galvos (asmuo, kuris šeimos poreikiams tenkinti skiria daugiausia savo pajamų) išsimokslinimas ir tai, ar jis / ji turi socialinį draudimą, t. y. labiau išsimokslinę namų ūkiai labiau linkę taupyti, kaip ir labiau linkę taupyti turintieji socialinį draudimą. Pastarasis veiksnys interpretuojamas taip, kad turintiesiems socialinį draudimą pinigų greičiausiai lieka daugiau, nes jiems mažiau kainuoja sveikatos išlaidos (Ipek, Sekmen, 2016).

2.3. Senėjimo procesas ir taupymo elgsena

Įvairiose šalyse atlikti tiek moksliniai, tiek taikomieji tyrimai atskleidžia, kad visuomenės senėjimo procesas yra vienas iš demografinių veiksnių, darančių įtaką ne tik žmonių taupymo, investavimo, vartojimo elgsenai, bet ir ekonominiams valstybių rodikliams. Minėto Japonijos tyrinėtojo K. Kawasaki'o pastebėjimu, senėjant visuomenei taupymo rodikliai kyla. Japonijoje po karo taupyta mažai, nes žmonės nesitikėjo, kad ilgai gyvens. Kita karta pradėjo taupyti daugiau, nes tikėjosi ilgiau gyvensią (Kawasaki, 1990). Koreliaciją tarp to, kokios gyvenimo trukmės tikimasi, ir vartojimo bei taupymo elgsenos atskleidė ir kiti tyrimai.

A. Börsch-Supan'as (1995; 2007), analizavęs amžiaus ir senėjimo proceso įtaką namų ūkių taupymui EBPO šalyse, nemažai tyrinėjęs Vokietijos pensijos sistemą (1995) bei žmonių taupymo elgseną, pastebi, kad daugelyje Vakarų Europos šalių, Kanadoje, JAV ir Japonijoje prognozuojamas reikšmingas vyresnio amžiaus žmonių skaičiaus didėjimas iki 2030 metų. Mokslininko nuomone, demografinė šalies struktūra daro įtaką taupymo elgsenai. Mikroekonominio požiūriu, taupymo rodiklis, produktyvumas ir vartojimas reikšmingai koreliuoja su amžiumi. Net jei

visuomenės senėjimas nelemia konkretaus individo elgsenos, šalies demografiniai pokyčiai keičia bendrus šalies rodiklius. Makroekonominio požiūriu, visuomenės senėjimas keičia santykį tarp gamybos, darbo jėgos ir vartotojų, senėjančioje visuomenėje mažėja dirbančiųjų skaičius vienam vartotojui (Börsch-Supan, 1995; 2007). „Namų ūkiai ekonomikoje yra pagrindiniai taupytojai. Kadangi namų ūkių narių amžius lemia namų ūkių polinkį taupyti, ir nacionalinė taupymo norma yra susijusi su visuomenės senėjimu“ (Börsch-Supan, 1995, p. 5). A. Börsch-Supan'as, remdamasis išsamia studija, atskleidžia, kaip namų ūkių taupymo elgsena priklauso nuo amžiaus. A. Börsch-Supan'as analizavo jau minėtą F. Modigliani'o tradicinę gyvenimo ciklo ekonomikos teoriją, kuri pabrėžia, kad namų ūkiai taupo iki pensijos, tada nustoja taupyti. Remiantis šia teorija, taupymas priklauso nuo žmogaus gyvenimo ciklo, tad visuomenei senėjant bendras nacionalinis santaupų rodiklis mažėja, kaip ir daugėja žmonių, kurie nustoja taupyti sulaukę pensinio amžiaus. A. Börsch-Supan'o nuomone, tolesni tyrimai ir skaičiai leido suabejoti tokia paprasta gyvenimo ciklo įtakos taupymui hipoteze. Mokslininko atlikti kelių šalių tyrimai atskleidė daug sudėtingesnį ir kompleksiškesnį amžiaus ir namų ūkių taupymo elgsenos santykį. A. Börsch-Supan'as pacitavo G7 šalių tyrimą, pateikė tris įžvalgas. Pirma, beveik visose tirtose šalyse vyresni žmonės taupo (jų taupymo rodikliai teigiami). Vyresni žmonės nenustoja taupyti, išskyrus kai kurias JAV tirtas amžiaus grupes. Antra, 6-iose iš 7-ių šalių vyresni nei 65 metų amžiaus gyventojai taupo daugiau nei 24–65 metų amžiaus atstovai. Pasak A. Börsch-Supan'o, abi įžvalgos prieštarauja gyvenimo ciklo teorijai. Trečia, JAV išsiskyrė ne tik tuo, kad ten apskritai mažiausias taupymo rodiklis, bet ir tuo, kad čia daugiau žmonių pradeda taupyti antroje darbingo amžiaus pusėje, t. y. 45-i iki 64-erių metų amžiaus. Tyrimai atskleidė, kad taupymo rodikliai kyla iki 45 metų, tada pradeda mažėti ir vyresniame amžiuje vėl kyla. A. Börsch-Supan'as, remdamasis atliktu tyrimu, atskleidė, kad šalyse, kuriose taupymo rodikliai vyresniame amžiuje didesni, vyrauja didesnės pajamos vyresnėse amžiaus grupėse. Vartojimas mažėja greičiau ir labiau nei pajamos vyresnėse grupėse. A. Börsch-Supan'as (1995) analizavo skirtingų šalių taupymo rodiklius skirtingose amžiaus grupėse ir skirtingose kohortose (atsižvelgiant į gimimo datą, pvz., (angl.) *baby boomer*'ių kohorta). Jis pateikė aprašomąją skirtingų pjųvių statistiką. Tolesnei analizei atlikta regresinė taupymo rodiklio analizė su amžiaus ir kohortos nepriklausomaisiais kintamaisiais. A. Börsch-Supan'as (1995) atskirai analizavo taupymo rodiklį ir pajamas, nes, jo nuomone, taupymo rodiklis yra elgsenos parametras ir gali kisti nepaisant pajamų. Siekdamas pateikti taupymo prognozes tyrėjas sudaugino paskirų amžiaus grupių taupymo rodiklį ir šių grupių pajamas. Remdamasis amžiaus grupėmis, kohorta ir jų planuojamu taupymo rodikliu, jis prognozavo privačių fondų poreikio augimą 1995–2010 m. A. Börsch-Supan'as (1995) savo tyrime taikydamas Cass-Ramsey-

Solow¹⁰ optimalaus augimo modelį, siekė atrasti optimalų taupymo rodiklį visuomenei senėjant (Börsch-Supan, 1995).

2.4. Elgsenos ekonomistų eksperimentai

Elgsenos ekonomistai, tirdami žmonių taupymo elgseną, dažniausia atlieka eksperimentus, kurie padeda atskleisti tam tikrus jų psichologinius principus ir sąlygas, kurios daro poveikį sprendimams, pasirinkimams ir elgsenai. Nemažai tyrimų atlikta elgsenos ekonomistų D. Kahneman'o, A. Tversky'io, R.H. Thaler'io, C. Sunstein'o, D. Ariely ir kitų.

P. Dupas ir J. Robinson'as (2013) Kenijoje atliko lauko eksperimentinį tyrimą, siekdami nustatyti, kodėl suvaržytos vargšų galimybės taupyti. Eksperimente dalyvavusiems vieno Kenijos miestelio gyventojams tyrėjai pasiūlė keturias inovatyvias taupymo priemones, kurios skyrėsi išsipareigojimo laipsniu. Viena taupymo priemonė pasiūlė tik saugią pinigų laikymo vietą, neįpareigojo dėti indėlių ir neribojó lėšų išėmimo. Tai labai švelni išsipareigojimo taupyti priemonė. P. Dupas ir J. Robinson'as ją pavadino *mintine sąskaita* (angl. *mental account*, atidėtų pinigų priskyrimas konkrečiam tikslui), apie kurią savo darbuose rašė tiek D. Kahneman'as (2012), tiek R. H. Thaler'is ir C. S. Sunstein'as (2009). Kitos dvi taupymo priemonės numatė didesnę taupytojų išsipareigojimą: sutaupyti pinigai galėjo būti naudojami tik numatytam tikslui. Trečioji priemonė numatė socialinį išsipareigojimą mokėti įmokas. Ketvirtoji priemonė, be pinigų skyrimo tik numatytam tikslui, negalėjimo išsiimti įmokų, pasiūlė kreditą ir socialinį išsipareigojimą reguliariai mokėti įmokas. P. Dupas ir J. Robinson'as minėtas taupymo priemones panaudojo taupymui medicininiems išlaidoms, nes vargingose Kenijos vietovėse tai aktualu. Tačiau, kaip pažymėjo elgsenos ekonomistai, šias priemones galima taikyti ir taupant kitais tikslais (pvz., senatvei, pensijai, studijoms, būstui ir kt.). P. Dupas ir J. Robinson'as atlikdami eksperimentą siekė išsiaiškinti, kaip šios keturios taupymo priemonės taikomos, kaip jos veikia žmonių gebėjimą akumuliuoti ir kaupti turtą ir kaip tai paveikia skirtingas žmonių grupes, kam jos naudingiausios. Elgsenos ekonomistai taip siekė nustatyti pagrindines taupymo kliūtis. Tyrėjų teigimu, namų ūkių atstovai atliekant apklausas teigėdavo, kad jiems tiesiog nelieta pinigų taupymui (Dupas, Robinson, 2013). Šią netaupymo priežastį, kaip pastebėta, mini daugelio šalių, tarp jų ir Lietuvos, gyventojai.

P. Dupas ir J. Robinson'as atlikdami eksperimentą skyrė keturias tiriamąsias grupes ir vieną kontrolinę. Pastaroji taip pat paskatinta taupyti medicininiems išlaidoms, bet jai nepasiūlyta nė viena iš keturių taupymo priemonių. Eksperimentas atskleidė, kad pasiūlytomis taupymo priemonėmis pasinaudota: per 12 mėnesių

¹⁰ David'as Cass'as, Frank'as P. Ramsey'us, Robert'as Solow'as – Amerikos ekonomistai, dirbę ties ekonomikos augimo teorijomis ir modeliais.

pasinaudojimo rodiklis siekė nuo 66 iki 97 proc. Antra, tyrime dalyvavę Kenijos gyventojai buvo labiau linkę taupyti, kai tam buvo skirta saugi taupymo vieta ir numatytas specialus taupymo tikslas (mintinė sąskaita) – medicininėms išlaidoms. Tyrėjai pažymėjo, kad tai patvirtino R. H. Thaler'io (1999, iš Dupan, Robinson, 2013) tyrimus, jog „etikečių klįjavimas“ (angl. *labelling*), taupant tam tikram tikslui, nulemia atitinkamą elgseną. Jie pastebėjo, kad taupymo žymėjimas, kokiam tikslui (pvz., „taupymas nenumatytiems ekstremaliems atvejams“), skatino taupyti, bet taupymui beveik neturėjo įtakos prevencinio taupymo tikslas. Tyrėjai pastebėjo ir kitus aspektus, kurie svarbūs taupymo elgsenai: laiko nenuoseklumo savybė, socialinis įsipareigojimas dėti indėlius, šeiminė padėtis, namų ūkio struktūra ir kt. Tyrėjų pastebėjimu, mintinė sąskaita buvo naudinga beveik visų stebimųjų taupymo elgsenai, nes tai padeda įveikti pagundą pinigų panaudoti kitur ir didina savikontrolę, kuri nebūdinga daugeliui žmonių. Tyrėjai pastebėjo, kad žmonėms pasiūlytos taupymo priemonės leidžia daugiau sutaupyti ne tik ekonomiškai labiau išsivysčiusiose šalyse. Autorių nuomone, taupymo priemonės ir metodai galėtų ir turėtų būti siūlomi ir gyvenantiems vargingose šalyse, taip skatinant žmones taupyti tiek būsimoms medicininėms išlaidoms, tiek senatvei (Dupan, Robinson, 2013).

Elgsenos ekonomistai dažniausia netiria, ar žmonės pakankamai sutaupo pensijos laikotarpiui. Jų nuomone, daugelio šalių skaičiai atskleidžia, kad sutaupoma nepakankamai. Elgsenos ekonomistai kelia klausimą, kas lemia taupymo elgseną, kaip žmonės nusprendžia prisijungti prie atitinkamų pensijų planų, programų, kas lemia įnašų pasirinkimą.

S. Benartzi'io ir R. H. Thaler'io (2007) nuomone, tradiciniam ekonominiam požiūriui (gyvenimo ciklo ir pastovių pajamų modeliai) būdingos trys racionalios prielaidos. Viena – aiški, dvi – numanomos. Aiški prielaida, kad žmonės kaupia, o vėliau išleidžia tai, ką sukaupe, siekdami maksimizuoti naudingumo kreivę. Pirmoji numanoma prielaida, jog namų ūkių atstovai turi pakankamai žinių ir gebėjimų, kad vartojimo gyvenimo cikle gebėtų išspręsti išlaidų optimizavimo problemą. Antra numanoma prielaida, kad namų ūkių atstovai turi valios šį optimalų planą įgyvendinti (Benartzi, Thaler, 2007). Elgsenos ekonomistai, remdamiesi tyrimais (Kahneman, 2002), teigia, kad žmonės, net jei ir turi pakankamai gebėjimų, jiems trūksta valios tai padaryti, nes jų elgseną, taip pat ir taupymo senatvei, veikia euristikos, išankstinės nuostatos bei kiti psichologiniai principai, būdingi žmonėms, kaip *humanams* (angl. *humans*). Todėl jiems reikia pasiūlyti priemonių, planų, būdų, kurie juos skatintų. Tai atskleidė ir P. Dupas'o bei J. Robinson'o eksperimentas.

R. H. Thaler'is, remdamasis savo ir kitų elgsenos ekonomistų tyrimų išvadomis, pasiūlė leisti mokesčių mokėtojams naudoti jų pajamų mokesčio grąžinimą

kaip kitos įmokos įnašą. Taip mokesčių mokėtojui, prieš pildant mokesčių deklaraciją, tiesiog reikia atsidaryti sąskaitą ir paprašyti gražinto mokesčio dalį į ją persiūsti, tai kartoti kasmet (Thaler, Sunstein, 2016, p. 311). R. H. Thaler'is su kolegomis parengė taupymo pensijai programą „Sutaupyk daugiau rytojui“ (angl. *Save more tomorrow*), kurią darbuotojams siūlo darbdaviai: darbuotojai automatiškai priregistruojami prie programos, kur gali pasirinkti jiems tinkamiausią variantą arba atsisakyti joje dalyvauti. R. H. Thaler'io nuomone, „automatinis priregistravimas prie pensijų planų stebuklingai įveikia inerciją“ (Thaler, Benartzi, 2001, p. 6). Remdamasis tyrimų, kurie atskleidė, kad dalyvavimas tokiose programose leidžia žmonėms daugiau sutaupyti pensijai, rezultatais, jis ir pasiūlė šį modelį. R. H. Thaler'io atlikti tyrimai atskleidė, kad automatinis priregistravimas prie pensijų fondų dalyvavimą juose padidino kai kuriais atvejais nuo 49 iki 86 proc., o kai kuriais net virš 90 proc. (Thaler, Benartzi, 2001).

R. H. Thaler'io ir jo kolegų nuomone, valstybė irgi gali paskatinti darbdavius dalyvauti tokiose programose ir automatiškai priregistruoti jose darbuotojus, kurie vėliau pasirinktų, pasilikti ar atsisakyti taupyti pensijai tokia forma. Be to, galima skatinti ir pačius žmones pasirinkti įvairias taupymo ir investavimo strategijas, sukūrus numatytąsias (angl. *default*) strategijas, bei žmogui tinkamiausią pasirinkimo kontekstą.

Panašią strategiją pasirinko Lietuvos Vyriausybė, 2018 m. pasiūliusi pensijų reformą. Be abejo, galima būtų apžvelgti ir kitus namų ūkių taupymo pensijai elgsenos tyrimus, atliktus Skandinavijos šalyse, Kinijoje, Didžiojoje Britanijoje ar JAV, vis dėlto verta grįžti į Lietuvą.

3. Lietuva

Kaip minėta, Lietuvoje, palyginus su kitomis šalimis, dar trūksta namų ūkių taupymo elgsenos tyrimų. Kai kurie duomenys renkami naudojant namų ūkių tiriamąsias grupes (angl. *panel*), komerciniai bankai atlieka finansinės elgsenos tyrimus, Lietuvos bankas kasmet atlieka Lietuvos namų ūkių finansinės elgsenos apklausas. 2019 m. Lietuva prisijungė prie Europos Centrinio banko vykdomo tarptautinio tyrimo – Namų ūkių finansų ir vartojimo tyrimas (angl. *Household Finance and Consumption Survey* (HFCS)). Lietuvos statistikos departamentas kas trejus metus atlieka Lietuvos namų ūkių biudžetų tyrimą. Minėti tyrimai leidžia sukaupti duomenis, kuriais remiantis galima įvertinti Lietuvos namų ūkių taupymo pensijai elgseną, stebėti, kaip kinta žmonių nuostatos dėl kaupimo pensijai.

Lietuvos statistikos departamentas ir Lietuvos bankas nuolat fiksuoja makrolygio statistiką, atskleidžiančią, kiek Lietuvos gyventojų dalyvauja pensijų kaupimo

procesė ir kokį pensijų kaupimo būdą yra pasirinkę, kiek pinigų turi sukaupę asmeninėse sąskaitose, koks yra paskolų portfelis.

E. Bikas (2008) analizavo Lietuvos namų ūkių taupymo rodiklius ir jų priklausomybę nuo valstybės ekonominių rodiklių. Jis rėmėsi Lietuvos statistikos departamento pateiktu šalies taupymo rodikliu, lygino jį skirtingais laikotarpiais ir su skirtingomis šalimis. Be to, atliko Lietuvos gyventojų apklausos duomenų analizę, tyrė koreliaciją tarp socialinių-demografinių charakteristikų ir taupymo bei investavimo (Bikas, 2008).

Lietuvos tyrėjos V. Zaliotovaitė ir K. Taujanskaitė (2017) atliko Lietuvos namų ūkių taupymo ir investavimo procesų 2006–2016 m. analizę. Jos siūlo atskirti taupymą ir investavimą, kaip skirtingą namų ūkių elgseną. Sutinka su platesniu investavimo apibrėžimu, kuris apima ne tik finansinį turtą, bet ir kitą turtą bei investicijomis laiko investuojamas pinigines lėšas ir kitą turtą (finansinį, materialųjį ir nematerialųjį), siekiant iš investavimo objekto gauti pelno arba papildomų pajamų „palūkanų, dividendų, nuompinigių arba pensinių išmokų formomis“. Tyrėjos savo straipsnyje pateikia vieną iš apibrėžimų: „...investicijų samprata yra tokia – išlaidos turtui, kuris bus naudojamas pajamoms gauti, arba išlaidos finansuoti veiksmus, kurie užtikrintų planuojamų tikslų įgyvendinimą ilgalaikėje perspektyvoje“ (Zaliotovaitė, Taujanskaitė, 2017, p. 2). Pabrėžiama, kad investavimas yra aktyvi elgsena, susijusi su rizika prarasti visą ar dalį investuoto turto, negauti pelno ar siekiamų pajamų (Zaliotovaitė, Taujanskaitė, 2017). Taupymas, tyrėjų nuomone, nuo investavimo skiriasi tuo, kad tai pasyvus piniginių lėšų kaupimas banko sąskaitoje ar kitoje vietoje, nesitikint iš to gauti pelno ar papildomų pajamų. Taupymas neturi rizikos veiksnio, bet sutaupyti pinigai gali nuvertėti dėl infliacijos. Straipsnio autorės pastebi, kad Lietuvoje daugiau namų ūkių ne investuoja laisvas lėšas, o taupo.

Taupymo būdų yra įvairių, anksčiau buvo populiarūs indėliai bankuose, grynųjų pinigų laikymas namuose. Pastarasis būdas, autorių nuomone, Lietuvoje vis dar populiarus. Diskutuotinas klausimas, kaupimas senatvei, renkantis pensijų fondus, yra investavimas ar taupymas? Straipsnio autorių nuomone, pensijų fondai yra vienas iš investavimo būdų. Jų teigimu, pagrindiniai pasirenkami investavimo būdai Lietuvoje – pensijų fondai bei investicinis gyvybės draudimas. Tyrėjos remiasi Lietuvos banko tyrimų rezultatais, kurie, jų nuomone, akivaizdžiai parodo, kad didžioji namų ūkių pinigų dalis taupoma, o ne investuojama: daugiau nei pusė žmonių sukauptas lėšas laiko grynaisiais namuose¹¹ ir / arba kaip terminuotus indėlius bankuose ar kredito unijose. Daug mažesnė dalis žmonių investuoja į gyvybės draudimą ar kaupia pensijų fonduose (atitinkamai apie 12 ir 20 proc.)¹². Atlikusios analizę, tyrėjos padarė išvadą, kad Lietuvos namų ūkių finansinė elgsena labai

¹¹ 2019 m., Lietuvos banko apklausos duomenimis, tokių žmonių sumažėjo iki 40 proc.

¹² 2019 m., Lietuvos banko apklausos duomenimis, pensijų fondus, kaip taupymo priemonę, rinkosi 35 proc. apklaustųjų.

konservatyvi, nes žmonės prioritetą teikia taupymui, o ne laisvų lėšų investavimui, renkantis konservatyvias, bet ne pačias saugiausias taupymo priemones (Zalioškaitė, Taujanskaitė, 2017).

Vis dėlto, kaip minėta šiame straipsnyje aukščiau, kyla klausimas, kaip patys žmonės supranta, kas yra taupymo priemonės, investavimas, kaip Lietuvos gyventojai traktuoja kaupimą pensijų fonduose? Tad tolesniame moksliniame tyrime vienas iš tikslų turėtų būti išsiaiškinti ne tik Lietuvos žmonių elgseną, bet ir jų nuostatas, požiūrius į taupymą bei informuotumą apskritai.

Išvados ir rekomendacijos

Moksliniai taupymo elgsenos tyrimai galėtų pasiūlyti naudingiausias pensijų kaupimo būdus ir skatinimo priemones, tai leistų gyventojams veiksmingai ir optimaliai susitaupyti pensijai. Todėl jie nuolat atliekami daugelyje pasaulio šalių. Kitų šalių tyrimų apžvalga atskleidžia taupymo elgsenos pensijai tyrimų aktualumą visoms šalims. Apžvalga leidžia įvertinti viso pasaulio tyrėjų keliamus tikslus, hipotezes, pasirenkamas metodologijas. Tai suteikia galimybę pasirinkti optimalią tyrimo metodologiją Lietuvai, kur trūksta mokslinių tyrimų, išsamių namų ūkių finansinės elgsenos tyrimų bei išsamos surinktų duomenų analizės. Kai kurių Lietuvoje renkamų duomenų kol kas dar negalima palyginti laike (pvz., Lietuva pirmą kartą dalyvavo Europos centrinio banko kas trejus metus atliekamame Namų ūkių finansų ir vartojimo tyrime (angl. *Household Finance and Consumption Survey* (HFCS))). Ir į tai teks atsižvelgti Lietuvoje atliekant taupymo elgsenos mokslinius tyrimus.

Apibendrinant apžvelgtus tyrimus, galima daryti išvadą, kad daugelis tyrėjų, kurdami tyrimo metodiką, remiasi gyvenimo ciklo teorine perspektyva ir analizuoja taupymą gyvenimo cikle lemiančius veiksnius, nors tyrimai atskleidė, kad ši teorinė perspektyva realybėje nepasitvirtino. Kadangi žmonės pakankamai nesusitaupo, jie taupo ir sulaukė pensinio amžiaus. Pasaulyje atlikti tyrimai atskleidė visuomenės senėjimo įtaką žmonių taupymo pensijai elgsenai. Apžvelgti tyrimų rezultatai leidžia teigti, kad gyventojų socialinės-demografinės charakteristikos, gyvenimo būdas lemia žmonių taupymo elgseną ir tai, kiek sutaupoma pensijai. Į tai atsižvelgus galima siūlyti įvairius taupymo mechanizmus ir instrumentus, rinktis atitinkamas skatinimo priemones. Kitų šalių tyrimai atskleidė, kad nėra prasmės skatinti taupyti didesnes pajamas gaunančius žmones, nes jie ir taip kaupia, taupo, investuoja. Nebent šiai socialinei grupei aktualu turėti daugiau informacijos ir žinių apie tai, kaip investuoti. Tyrimai atskleidė, kad daugelyje šalių būtina skatinti taupyti jaunos žmones.

Kol kas mažiau tyrinėti sprendimo taupyti priėmimo mechanizmai ir galimybės „stumtelėti“ žmones pasirinkti jiems naudingus sprendimus bei atlikti atitinkamus veiksmus. Tiriant namų ūkių taupymo elgseną dažniausia remiamasi duomenimis, kurie surinkti pasitelkus namų ūkių tiriamąsias grupes (angl. *panel*) ir atliekant (lot.) *ad hoc* namų ūkių apklausas. Namų ūkių tiriamosios grupės – tai dažniausia longitudinaliniai tyrimai, esant pakankamai didelėms imtims (nuo 5000 iki 20 000 namų ūkių). Apklausų imtys dažniausia mažesnės, naudojama standartinė 1000 namų ūkių apklausa, leidžianti daryti išvadas, esant 3,1 proc. paklaidai.

Elgsenos ekonomistai taupymo elgseną dažniausia vertina taikydami eksperimentinį tyrimo dizainą: vertina tiriamosios ir kontrolinės grupių žmonių taupymo elgseną. Jie tyrinėja, kas galėtų paskatinti žmones daugiau taupyti, siūlo jų elgsenos poveikio būdų.

Pasaulinės patirties apžvalga leidžia sukurti tyrimų programą, parengti metodologiją ir Lietuvoje atlikti mokslinį tyrimą „Lietuvos namų ūkių taupymo pensijai elgsena senėjančioje visuomenėje“.

Elgsenos ekonomistų siūlomi eksperimentai ir didelės apimties tyrimai aktualūs visose šalyse, jų išvadas galima taikyti daugeliui šalių, atsižvelgiant į tam tikrų grupių ir individų kultūrinius bei socialinius skirtumus. Tad ir Lietuvoje būtų tikslinga atlikti esamos situacijos tyrimą bei išsamią finansinės elgsenos analizę. Remiantis elgsenos ekonomistų tarptautiniais tyrimais, taikyti tam tikras Lietuvai pritaikytas skatinimo priemones ir taupymo būdus? Apžvelgus kitų šalių tyrimuose keltus tikslus ir uždavinius, Lietuvoje būtų tikslinga tirti Lietuvos namų ūkių taupymo pensijai elgseną, išsikeliant tokius pagrindinius tikslus bei tyrimo kryptis: tirti namų ūkių taupymo motyvus ir būdus, pasirenkamus taupymo instrumentus, taupymo preferencijas; kaip namų ūkio gyvenimo būdas susijęs su taupymu; kokią įtaką taupymui turi socialinių-demografinių veiksnių pokyčiai; kaip taupymą veikia ekonominiai, socialiniai, vertybiniai ir politiniai veiksniai; kiek kiti kriterijai (žinių ir informacijos, turto turėjimas ir kt.) lemia taupymo elgseną.

Remiantis pirmosios bangos Lietuvoje Namų ūkių finansų ir vartojimo tyrimo (angl. *Household Finance and Consumption Survey* – HFCS) duomenimis, ir Lietuvos statistikos departamento kas kelerius metus atliekamais namų ūkio biudžeto tyrimais, verta analizuoti namų ūkių išlaidų struktūrą. Be to, būtina įvertinti, kaip namų ūkių sudėtis, šeimninė situacija, gyvenimo etapas ir kitos socialinės-demografinės charakteristikos lemia taupymo elgseną. Remiantis namų ūkių apklausų duomenimis, papildomai reikėtų analizuoti žmonių vertybines, ideologines nuostatas, nuomones dėl finansinės elgsenos, kitus klausimus.

Dėl galutinės mokslinio darbo „Lietuvos namų ūkių taupymo pensijai elgsena senėjančioje visuomenėje“ tyrimo metodologijos ir planuojamų taikyti statistikos

analizės metodų turėtų būti apsispręsta išsamiau susipažinus su duomenų masyvais.

Literatūra

- Ariely, D. (2015). *Predictably irrational and the upside of irrationality*. HarperCollins e-books.
- Banks, J., Blundell, R. (1994). Household Saving Behaviour in the United Kingdom. *International Comparisons of Household Saving*, p. 169–206. Prieiga internete: <http://www.nber.org/chapters/c8873>
- Barr, N. (2004). *The Economics of the Welfare State*. Fourth edition. Oxford University Press.
- Barr, N. (2010). Adequate and sustainable pensions: What reform directions? *Consultation Conference on the Green Paper on Pensions*. Brussels, 29 October. Prieiga internete: <http://econ.lse.ac.uk/staff/nb>
- Benartzi, S., Thaler, R. H. (2007). Heuristics and Biases in Retirement Savings Behaviour. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 21, No. 3, p. 81–104.
- Bikas, E. (2008). Lithuanian Household Saving Behaviour. *Transformation in Business and Economics*, Vol. 7, No. 3 (15), Supplement C, p. 154–169.
- Blau, D. M. (2016). Pensions, household saving, and welfare: A dynamic analysis of crowd out. *Quantitative Economics*, No. 7, p. 193–224. Prieiga internete: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.3982/QE349>
- Börsch-Supan, A. (1995). The Impact of Population Aging on Savings, Investment and Growth in the OECD Area. *Germany OECD Conference on „Future Global Capital Shortages: Fact or Fiction“*, April, p. 2–33.
- Börsch-Supan, A., Reil-Held, A., Schunk, D. (2007). The savings behaviour of German households: first experiences with state promoted private pensions. *MEA discussion paper*, No. 136-07.
- Chatterjee, S., Fan, L., Jacobs, B., Haas, R. (2017). Risk Tolerance and Goals-based Savings Behaviour of Households: The Role of Financial Literacy. *Journal of Personal Finance, Forthcoming*. University of Georgia. Prieiga internete: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2918014
- Collins, S. M. (1995). Saving Behaviour in Ten Developing Countries. *National Saving and Economic Performance*, p. 349–376. Prieiga internete: <http://www.nber.org/chapters/c5996>,
- Cronqvist, H., Siegel, S. (2010). *The Origins of Savings Behaviour*. Prieiga internete: <http://ssrn.com/abstract=1649790>
- Deaton, A. (2005). Franco Modigliani and the Life Cycle Theory of Consumption. *Research Program in Development Studies and Centre for Health and Wellbeing*. Princeton University. Prieiga internete: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=686475
- Dupas, P., Robinson, J. (2013). Why Don't the Poor Save More? Evidence from Health Savings Experiments. *American Economic Review*, Vol. 103(4), p. 1138–117. Prieiga internete: <http://dx.doi.org/10.1257/aer.103.4.1138>
- Garcia, M. T. M. (2005). Individual responsibility for the adequacy of retirement income. *Pensions*, Vol. 11(3), p. 192–199. Palgrave Macmillan Ltd.
- Ipek, E., Sekmen, Ö. (2016). Household Savings in Turkey: Evidence from Microdata. *Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences*, Vol. 2(04), p. 102–108.
- Jones, R., Pykett, J., Whitehead, M. (2011). *Governing temptation: Changing behaviour in an age of libertarian paternalism*. Prieiga internete: <http://phg.sagepub.com/content/early/2010/11/17/0309132510385741>
- Lusardi, A. M. (2008). Household saving behaviour: the role of financial literacy, information, and financial education programs. *Working Paper*, No. 13824. National Bureau of Economic Research 1050 Massachusetts Avenue Cambridge.
- Kahneman, D., Tversky, A. (1974). Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*, Vol. 185, Issue 4157, p. 1124–1131.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking Fast and Slow*. London: Penguin Books.
- Kahneman D. (2015). *Mąstymas greitas ir lėtas*. Vilnius: Eugrimas.
- Kawasaki, K. (1990). The Saving Behaviour of Japanese Households. *OECD Economics Department Working Papers*, No. 73. OECD Publishing, Paris. Prieiga internete: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/the-saving-behaviour-of-japanese-households_185775871353
- Keister, L. A., Benton, R., Moody, J. (2016). Lifestyles through Expenditures: A Case-Based Approach to Savings. *Sociological Science*, August 3, p. 650–684.

Inga Blažienė

- Modigliani, F. (1986). Life Cycle, Individual Thrift, and the Wealth of Nations. *Science*, Vol. 234 (4777), p. 704–712.
- OECD Library. (2013). *Household Saving Rates*. New York: OECD Reports.
- Pieńkowska-Kamieniecka, S., Walczak, D. (2016). Willingness of Polish Households to Save for Retirement. *Conference papers, European Financial Systems*. Proceedings of the 13th International Scientific Conference, June 27–29, p. 588–595. Brno, Czech Republic.
- Stankūnienė, V. (2017). Lietuvos gyventojų senėjimo ilgalaikė trajektorija: fundamentalieji ir specifiniai veiksniai. *Lietuvos statistikos darbai*, Nr. 56 (1), p. 5–17.
- Skinner, J. (2007). Are You Sure You're Saving Enough for Retirement? *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 21, No. 3, p. 59–80.
- Taljūnaitė, M. (2008). Tęstinių (longitudinių) tyrimų galimybės pažinti kartos socialinį kelią. *Filosofija. Sociologija*, T. 19, Nr. 2, p. 75–85.
- Thaler, R. H., Benartzi, S. (2001). *Save More Tomorrow: Using Behavioural Economics to Increase Employee Savings*. University of California, University of Los Angeles, The University of Chicago Press Journals. Prieiga internete: https://independent401kadvorsors.com/library_articles/savemoretomorrow.pdf
- Thaler, R. H., Sunstein, C. R. (2003). Libertarian Paternalism. *The American Economic Review*, Vol. 93, No. 2, p. 175–179.
- Thaler, R. H., Sunstein, C. R. (2009). *“Nudge”: improving decisions about health, wealth and happiness*. London: Penguin Books.
- Thaler, R. H. (2016). *Misbehaving*. London: Penguin Books.
- The Collected Papers of Franco Modigliani*. (2005). Massachusetts, London, England: The MIT Press Cambridge.
- Topoleski, J. J. (2013). U.S. Household Savings for Retirement in 2010. *Analyst in Income Security*, April 30, p. 1–19.
- Zaliotovaitė, V., Taujanskaitė, K. (2017). Lietuvos namų ūkių taupymo ir investavimo procesų palyginamoji analizė 2006–2016 m. *20-osios Lietuvos jaunųjų mokslininkų konferencijos „Mokslas – Lietuvos ateitis“ teminė konferencija*. Vilnius. Prieiga internete: <https://vb.vgtu.lt/object/elaba:23056057/>
- Wakefield, M. J. (2009). Consumption and Saving Decisions in the face of Choices about Housing and Pensions. *A Dissertation submitted to the Department of Economics in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (PhD)*. University College London (UCL). Prieiga internete: <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/15813/>

Šaltiniai

- Lietuvos bankas. (2019). Prieiga internete: <https://www.lb.lt/lt/lfsb-apklauskos-ir-apzvalgos#ex-1-5>
- Lietuvos bankas. (2019). Lietuvos namų ūkių apklauskos apžvalga. ISSN 2424-5496 (Online).
- Lietuvos bankas. (2017). Lietuvos namų ūkių apklauskos apžvalga. ISSN 2424-5496 (Online).
- Lietuvos statistikos departamentas. (2020). Lietuvos gyventojai. Prieiga internete: <https://osp.stat.gov.lt/lietuvos-gyventojai-2020/salies-gyventojai/gyventoju-skaicius-ir-sudetis>
- Lietuvos statistikos departamentas. (2019). Lietuvos gyventojų pajamos ir gyvenimo sąlygos. Prieiga internete: <https://osp.stat.gov.lt/documents/10180/6642527/Lietuvos+gyventoj%C5%B3+pajamos+ir+gyvenimo+s%C4%85lygos+%282019+m.+leidimas%29.pdf/ac85d58b-3c21-4430-9b10-6d4fc8b34269>
- Sodra. (2019). Prieiga internete: <https://www.sodra.lt/lt/naujienos/baigiasi-menuokiek-gyventoju-mokes-imokasi-pensiju-kaupimo-fondus-nuo-sausio>

HOUSEHOLD SAVING BEHAVIOUR: AN OVERVIEW OF GLOBAL RESEARCH AND THEORETICAL PERSPECTIVES

Inga Blazienė

Summary

The paper reviews the main theoretical perspectives defining household behaviour and methodological approaches of research conducted in the USA, Germany, Japan, the UK, and other countries.

The question of the saving behaviour of Lithuanian households relates to changes in the demographic development of society, the well-being of the elderly, and social policy. Household saving behaviour is one of the essential factors in the state economy. It is important at both macro and micro levels. Savings could be an indicator of social welfare, and savings for old age could be a significant source for proper consumption and prosperity in retirement. This is crucial for ageing societies, because the state does not have the capacity to provide state funds for old people.

Saving behaviour varies from country to country. Nevertheless, different saving behaviour has been observed by the research, and some general trends exist. Global trends show that households save for housing, children's education and retirement the most; households do not save enough for a decent living in retirement.

As has already been mentioned, saving for retirement is becoming more and more important because of the ageing of society. Household composition changes because of demographic change (the ageing of societies). Therefore, the state has less ability to allocate enough funds for pensions. Accordingly, both the state and the people themselves should have an interest in saving enough for retirement. Nevertheless, people do not save enough for retirement. Therefore, scholars try to find the main reasons why people do not save enough for old age. Researchers search for the best strategies and methods to encourage people to save more for retirement. Outcomes of scholarly research provide guidelines for governmental institutions and social policy. There is not enough scholarly research on these issues in Lithuania.

Different theoretical directions determine the choice of research methodology. Therefore, it is important to review and understand what theoretical paradigms are used to analyse household saving behaviour. However, research on behavioural savings in retirement is dominated by economic approaches. In economics, two prevailing theoretical prospects on humans in the economic and social environment can be identified. The authors of these two viewpoints interpret different patterns

of human behaviour, and offer different solutions. This is also related to interpretations of households' retirement saving behaviour. Two prevailing theoretical prospects on humans in the economic and social environment can be identified in economics. The authors of these two viewpoints interpret different patterns of human behaviour, and offer different solutions. This is also related to interpretations of households' retirement saving behaviour.

The first approach extends from traditional economic theory. The second was proposed by behavioural economists.

Some of the main research aims and issues addressed by researchers in analysing household retirement saving behaviour can be named:

- saving purposes and motives.
- factors determining household saving behaviour.
- household means of saving for retirement (when to start, how much to save, how to choose a saving method), which way to save enough money for retirement.
- behaviour of different households (by composition, structure, socio-demographic characteristics).
- the impact of household assets (financial and non-financial), consumption/expenditure structures, the chosen pension savings measure on savings.
- the impact of lifestyle on pension saving behaviour.
- the impact of knowledge on pension saving behaviour.
- the impact of an ageing of society on pension savings.
- the impact of macroeconomic indicators on savings.

An overview of global research allows recommendations for the methodology of scientific study in Lithuania. It is recommended to put the main goals of the research:

- to study the motives for households' savings.
- to analyse saving methods (what saving instruments are chosen, what are the saving preferences).
- to study how households' lifestyles are related to saving.
- to study the impact of changes in socio-demographic factors on savings.
- to study the impact of economic, social and political factors on savings.
- to analyse the extent to which other criteria (knowledge and information, possession of assets, etc) influence saving behaviour.

Inga Blažienė – Vilniaus universiteto Ekonomikos ir verslo administravimo fakulteto doktorantė.

El. paštas: ingainga.blaziene@gmail.com